

predlozi liberalnog feminizma za promenu društva

alison džagar

Liberalni feministi često tvrde da je njihov cilj potpuno uključiti žene u »glavni trend« savremenog društva. Pod »glavnim trendom« oni podrazumevaju takozvani javni život u oblasti industrije, trgovine, obrazovanja i politike. Liberalni feministi nemaju otvorenu primedbu na takav izbor privatnog života žena koji čine porodica i prijatelji, ali veruju da je taj život prvenstveno regulisan naklonošću i osećajem, pre nego razumom, i da stoga pruža malo mogućnosti za izražavanje specifično ženskih ljudskih sposobnosti. Shodno tome liberalni feministi pretpostavljaju da je očita nedovoljna zastupljenost žena u javnom životu manje rezultat njihovog slobodnog izbora, a više rezultat nedostataka jednakih mogućnosti za njih da se uključe i napreduju u javnim poslovima. Liberalni feministi žele da uklone na polu zasnovanu diskriminaciju u svim oblastima života i da garantuju ženama jednake mogućnosti kao i muškarcima, jednake mogućnosti da odrede i slede sopstvene interese. Oni se zalažu za meritokratiju u kojoj bi se poslovi i službe dodeljivali isključivo na osnovu relevantnih kvalifikacija. Budući da veruju da uticaj postojeće diskriminacije onemogućavaju pouzdano zaključivanje o »prirodnim« potencijalima žena i muškaraca, liberalni feministi ne mogu tačno predvideti rezultate priznanja jednakih mogućnosti ženama i muškarcima. Međutim, manje oprezni ili manje dosledni liberalni feministi pretpostavljaju da bi veća sloboda izbora rezultirala polno integrisanim ili androgenim društvom, u kome zanimanja individua, njihovi seksualni izbori, itd., ne bi bili vezani za njihov pol.

Da bi postigli pravednije društvo, polazna strategija liberalnog feminizma je promišljeni argument. Sagledavajući ljudska bića kao suštinski racionalno, liberalni feministi koriste svaku priliku da obaveste javnost o nerazumnosti i nepravednosti diskriminacije žena. Liberalni feministi pišu knjige, traže pristup medijima i članovi su komiteta koji istražuju položaj žena i određuju načine kako se položaj može poboljšati. Liberalni feministi mogu učestvovati u javnim demonstracijama. Međutim, za razliku od nereda, svrha ovih demonstracija nije ni zastrašivanje ni prinuda, već obraćanje pažnje javnosti na nepravde koje se nose ženama kada pokušaju da se suprotstave opšteprihvaćenim predrasudama i da izmene opšteprihvaćene stavove.

Za liberalni feminizam osnovna nepravda naneta ženama u savremenom društvu je, naravno, postojanje polno zasnovanih zakona. Liberalni feministi traže opoziv svih zakona koji propisuju različita prava, odgovornosti i mogućnosti ženama i muškarcima. Oni se suprotstavljaju čak i takozvanom zaštitnom zakonodavstvu za žene, verujući da ista zdravstvena i sigurna merila treba primeniti za sve. Oni veruju da žene, kao i muškarce, treba podvrći vojnoj službi ukoliko je ona obavezna, a dosledniji liberalni feministi uz to uveravaju da žene treba obučavati za borbene, kao i neborbene dužnosti.

Liberalni feministi su tražili polno slepilo kako u primeni, tako i u formulisanju zakona. Oni veruju da se to može obezbediti jedino u slučaju da muškarci ne preovlađuju među zakonodavcima, pravnicima i izvršiocima zakona. Shodno tome, liberalni feministi dokazuju da je seksualna integracija zakonodavstva, sudstva i policije neophodna ne samo da bi se obezbedile jednake mogućnosti za žene političare, advokate i policajce, već je to takođe preduslov za nepristrasno izvršenje zakona. Zato su se liberalni feministi u SAD ujedinili u pokušaju da izaberu više žena u javne službe, bez obzira na njihovu politiku u stvarima koje nisu definisane kao »ženska pitanja«.

Formalna jednakost je liberalnim izgledala kao adekvatan cilj pre pojave savremenih pokreta za oslobođenje žena. Smatralo se da bi žene u odsustvu zakonskih ograničenja brzo dostigle stvarnu jednakost sa muškarcima: razumni argumenti koji se pozivaju i na pravdu i na delotvornost raspršili bi preostale predrasude. Međutim, savremeni liberalni feministi su otkrili da je neformalna ili običajna diskriminacija žena, iako nelegalna, ipak izuzetno proširena i izuzetno moćna. Kada je postalo jasno da je takva diskriminacija neprijemčiva za racionalne argumente, sledeći potez liberalnih feminista bio je pokušaj upotrebe zakona za ukidanje diskriminacije žena. Kao posledica toga, liberalni feministi su tražili takve zakone koji ne samo da zahtevaju jednaku naknadu za jednaki rad, već zabranjuju diskriminaciju u obrazovanju, zapošljavanju, napredovanju, rešavanju stambenih problema ili kreditiranju žena. U jednom pogledu, ovo liberalno obraćanje pravnim izvorima je potpuno u skladu sa tradicionalnim liberalizmom koji vidi državu kao nepristrasnog zaštitnika prava svih građana. Ipak, u drugom pogledu, uzdanje u zakon je suprotno duhu tradicionalnog liberalizma, koji posmatra svako jačanje državne moći kao pretnju slobodi pojedinca.

Jedan od interesantnih rezultata napora liberalnih feminista za ukidanje diskriminacije žena je da su ovi feministi dovedeni do napuštanja svog izvornog zahteva za »polnim slepilom«: zahteva da zakone treba pisati polno-neutralnim jezikom i primenjivati bez obzira na pol. Na primer, liberalni feministi priznaju trudničko i porodično odsustvo kao neophodni deo jednake mogućnosti za žene, i takođe vrše pritisak za ustanovljavanje takozvanog pozitivnog akcionog programa, koji od poslodavaca zahteva da pruže dokaze napora dobre volje u oblasti zapošljavanja žena i članova etničkih manjinskih grupa. U dokazivanju ispravnosti ove seksualno specifične prakse, liberalni feministi daleko nadilaze tradicionalnu liberalnu koncepciju jednakosti i uloge države.

Oni sada dokazuju da, za postizanje stvarne jednakosti mogućnosti, država treba da preduzme pozitivne korake u cilju kompenzovanja biološki i socijalno uzrokovanih hendikepa, kako ih feministi opazaju. Žene su, prema ovom shvatanju, često žrtve oba.

Kao i drugi savremeni liberali, liberalni feministi sve više veruju da za stvarnu jednakost prava postoje određeni materijalni preduslovi. Ne samo da ne sme postojati diskriminacija u određivanju ko je pogodan da iskoristi različite mogućnosti; pojedinci moraju takođe biti sposobni da upotrebe te pogodnosti. Siromaštvo je najočigledniji zajednički razlog koji sprečava pojedince da iskoriste svoja prava. Tako siromaštvo može, na primer, unapred isključiti pribavljanje odgovarajuće brige za decu da bi se žene oslobodile za studije i rad; siromaštvo može sprečiti abortus, čak i kada je abortus pravno dozvoljen; siromaštvo može čak i da onemogući ženu da napusti muža koji je zlostrebljiva. Savremeni liberalni feministi veruju da ako država stvarno treba da ustanovi jednakost prava, ona vršenje prava žena mora učiniti ekonomski mogućim. U skladu sa tim, oni dokazuju da država mora finansirati abortus siromašnima, olakšice za staranje o deci i privremeno izbegništvo žrtava zlostrebe u porodici (domestic abuse). Neki od liberalnih feminista uveravaju da država treba da finansira i posebne programe za poslovnu obuku žena. Očigledno je da svi ovi predlozi daleko nadilaze izvorno pristajanje liberalnih feminista uz formalnu, polno slepu jednakost žena.

Očigledno je da su liberalni feministi spremni na široku upotrebu države u potrazi za jednakošću žena; ipak, oni veruju da je intervencija države u određenim sverama nepravdna. Njihova posvećenost slobodi govora i slobodi informacija, na primer, primorava liberalne feministe da se protivte ograničenjima kako pornografije, tako i seksualnog obrazovanja, osim ako se može pokazati da i jedno i drugo neposredno doprinosi povredi prava drugih. (S tog razloga liberalni feministi su posebno zainteresovani za studentska istraživanja uticaja pornografije na ponašanje njenih konzumera.) Na sličan način, a zbog posvećenosti pravu na privatnost, liberalni feministi zagovaraju ukidanje zakona (izuzimajući one koji regulišu zdravlje i sigurnost) koji ograničavaju kontracepciju, abortus ili ma koje dobrovoljno seksualno ponašanje odraslih u privatnosti doma. Na istoj osnovi zagovaraju zakonodavstvo koje bi proskribovalo diskriminaciju homoseksualaca i neudatih majki. Liberalni feministi takođe veruju da sloboda ili privatnost zahteva ukidanje zakona koji zabranjuju prostituciju, mada se istovremeno, priznajući mogućnost prisile žena, zauzimaju za oštre kazne za prisilno povodenje.

Nalazeći da zakonodavcima kao ni izvršiocima zakona nisu posebno otvoreni za moralni argument, liberalni feministi su pribegli tradicionalnoj tehnici lobija i drugih demokratskih sredstava uticaja na legislativu. Povremeno, liberalni feministi mogu tako snažno verovati u ispravnost svojih pobuda da bi pribegli i građanskoj neposlušnosti. Međutim, cilj neposlušnosti bi bio osporavanje samo odabranih zakona ili prakse. Liberalni feministi ne bi dosledno osporavali legitimitet vlade izabrane na otvorenim izborima sa opštim pravom glasa.

Liberalni feministi se, takođe, u velikoj meri bave samo-usavršavanjem i pružanjem pomoći drugim ženama u sopstvenom usavršavanju. »Usavršavanje« je generalno shvaćeno kao sredstvo povećanja sposobnosti održanja ili unapređenja unutar savremenog društva. Iako se neki od tih programa nude besplatno, žene sve više očekuju plaćene kurseve. Kao posledica toga, organizatori ovih kurseva imaju dvostruku korist: zaradu novca i osećanje promovisanja feminističkog cilja — osvedočeno podudaranje privatnog i javnog interesa.

Kao dodatak organizovanju različitih vrsta grupa, liberalni feministi učestvuju u ustanovljavanju otvorenih službi za žene u nevolji. Ove usluge često uključuju i zastupanje žena u kriznim situacijama, kao što su žene koje su preživele silovanje, zlostrebu u porodici ili incest i privremena pribežišta pretučanih žena. Sa stanovišta liberalnih feminista, ove usluge, međutim, treba da obezbedi država. Shodno tome, pošto su usluge — zajedno sa potrebom za njima — jednom ustanovljene, liberalni feministi zahtevaju javno finansiranje njihovog održavanja. Početno osoblje ovih agencija su obično volonteri, ali gde je god to moguće, liberalni feministi teže pomaku ka plaćenom osoblju. To je delom proisteklo iz liberalne pretpostavke o ljudskoj motivaciji, koja sugerise da su plaćeni radnici voljniji da se posvete svom radu; delom je posledica njihovog verovanja da tradicija ženskog volonterstva počiva na pretpostavkama ekonomske zavisnosti i požrtvovanja, te smatraju da se feministi moraju suprotstaviti toj tradiciji.

Zamisao liberalnih feminista o tome kako službe agencija za žene treba da deluju, reflektuje stanovište liberalnih feminista o društvu uopšte. Liberalni feministi, kako smo videli, podržavaju pravo svakog pojedinca da traga za samoostvarenjem, kako ga on ili ona odrede, ali veruju da je primerenije naći ostvarenje u konkurentskom svetu javnog života. Kada mogućnosti žene budu stvarno jednake, predviđaju liberalni feministi, žene neće ništa više želiti da se angažuju u neplaćenom radu od muškaraca, bilo u kući ili kao dobrovoljci u javnim službama. Pitanje je, očigledno, kako će se taj rad sprovesti i liberalni feministi imaju spreman odgovor: biće »profesionalizovan«; odnosno, ljudi će biti plaćeni da obave ranije neplaćeni rad.

PROBLEMI SA LIBERALNOM FEMINISTIČKOM POLITIKOM

Pravni položaj žena u većini industrijskih zemalja je značajno unapređen u poslednjih petnaest godina, prevashodno nastojanjima liberalnih feminista. U SAD su izvan zakona stavljene mnoge vrste polne diskriminacije, novi oblici diskriminacije, kao što je seksualno proganjanje i lišavanje porodijskog odsustva, pravno su priznati, afirmativni akcioni programi su pravno obavezni, ustanovljeno je zakonsko pravo na abortus, a, iako još uvek osporavano u nekim područjima, zakonom je zaštićeno pravo na izražavanje seksualnih sklonosti. Nekoliko država je van zakona stavilo čak i silovanje u braku. U svakoj profesionalnoj kategoriji ima najmanje nekoliko žena, a Britanija je izabrala i prvu ženu predsednika vlade. I dok su ove, u prvom redu zakonske, promene omogućile promenu u životu nekih žena, nije jasno koliko su koristile prosečnoj ženi koja i dalje zarađuje nešto više od polovine prosečne nadnice muškarca. Iako žene nastavljaju prodor u plaćenu radnu snagu u većem broju, većina žena ostaje u polno-segregiranim i niže plaćenim zanimanjima; one su i dalje prevashodno odgovorne za rad u kući i staranje o deci i tako često prisiljene da rade »dva posla«. U SAD je ekonomska pristupačnost abortusa ograničena, broj prijavljenih silovanja je u porastu, a čini se da raste i broj slučajeva fizičkog zlostavljanja u porodici.

Nastavljanje nejednakosti žena samo po sebi ne ukazuje na neuspeh politike liberalnih feminista. Liberalni feministi sigurno ne smatraju svoj program dovršenim i sve se više koncentrišu na one ekonomske reforme koje smatraju nužnim da bi žene iskoristile postojeće legalne prednosti.

1. SOMATOFOLJA I SAMOOSTVARENJE ČOVEKA

Jedan od aspekata liberalne somatofobije je potcenjivanje značaja tela u teoriji. U III odeljku sam pokazala da to potcenjivanje tela podstiče pogrešnu formulaciju osnovnih problema političke teorije, kao što otežava inače teško, a liberalima posebno teško, pitanje identifikacije izvornih ljudskih potreba. Sledeća teškoća je već ilustrovana u ovom odeljku, pri ukazivanju na to da potcenjivanje tela lišava liberalne osnove za razvoj normativne teorije seksualnosti. U Odeljku III ukazala sam da je prezir liberala prema telu izrodio neopravdano apstraktnu ili formalnu koncepciju jednakosti, koja se mogla upotrebiti kao opravdanje odbijanja da se nejednakosti vezane za poseba stanja žene kao što je trudnoća, uklone. Naravno, ta apstraktna koncepcija jednakosti se može upotrebiti protiv žena samo zato jer su one već podređene. U društvu u kojem dominiraju muškarci, politička teorija je neizbežno androcentrična, ona uzima muškarca kao pravilo i odstupanja ženskog pola od muške paradigme tumači kao anomalije ili hendikepe. Zato je somatofolija jedan, mada ne i jedini, izvor neadekvatnosti koji feministi nalaze u liberalnoj koncepciji jednakosti.

Drugi aspekt somatofobije je, kako smo videli, prezir prema fizičkom radu, aspekt koji marksisti uvek kritikuju navodeći da se time obezvređuje rad koji je najosnovniji i najdirektniji neophodnost za opstanak ljudi. Na višem nivou, marksisti ističu da je razlika između takozvanog umnog i fizičkog rada, kao i sve razlike, društveno kreirana i da služi posebnim društvenim i političkim interesima. Marksisti dokažu da svaki ljudski rad ima i intelektualnu i fizičku dimenziju: na jednoj strani, ljudski rad se razlikuje od aktivnosti životinja upravo činjenicom da je planiran sa namerom izvršenja određenih svesnih ciljeva; na drugoj strani, ti se ciljevi mogu ostvariti samo fizičkom aktivnošću, jer čak i najapstraktnija zamisao zahteva fizički izraz. Neka vrsta podela na umni i fizički rad je uspostavljena u svim klasnim društvima i ona uvek služi interesima vladajuće klase. U kapitalizmu je podela na takozvani mentalni i fizički rad beskrupno proširena i čak neprekidno napreduje u fragmentiranju onih oblika rada čiji su mentalni i manualni aspekti predhodno bili integrisani...

...Ova podela je radnicu klasu lišila obrazovanja koje joj izvorno pripada i otvorila mogućnost da se ono upotrebi za eksploataciju radničke klase...

I radikalni i liberalni feministi sa simpatijama gledaju na duh marksističke kritike potvrđuju da se podela umno/fizičko koristi za kontrolu i eksploataciju radnika. Ovoj kritici oni dodaju i tvrđnju da distinkciju umno/fizičko, takode, koriste muškarci kao način kontrole i eksploatacije žena. Već smo videli da filozofska tradicija zapada povezuje žene sa telom, a muškarce sa umom. Zapadno je društvo isključilo žene iz takozvanog »umnoga života« (life of the mind) i ženama odredilo tradicionalni posao staranja o telu i naročito proizvodnju nove generacije, kao poslove koji nisu umni, čak su animalni, i bez vrednosti za naučno istraživanje. Ali se ono što se smatra naukom, tako proširilo sa porastom kapitalizma da je obuhvatilo i razvoj proizvodnih tehnologija, te se tokom XIX i XX veka postojeća nauka dalje proširila u domen tradicionalnog ženskog rada. Tako su muškarci prisvojili »umni« rad koji razvija teorije o ishrani, medicini, razvoju dece, psihoterapiji i porodiljstvu, dok je ženama dodeljen »fizički« rad izvršenja naredbi eksperata muškaraca. U tom smislu je jedan broj muškaraca iskoristio podelu umno/fizičko kao način za uspostavljanje kontrole nad tradicionalno ženskim radom i reorganizaciju tog rada u sopstvenom interesu.

Ova razmatranja distinkcije umno/fizičko marksista i feminista ukazuju da postoje nedostaci vizije liberalnih feminista o čovekovoj realizaciji. Liberalni feministi pretpostavljaju da većina individua želi da pronade sebe upotrebom umnih sposobnosti u javnom životu, te stoga naglašavaju značaj jednakih mogućnosti u njemu. Oni ne osporavaju savremeno strukturiranje rada putem razdvajanja umnog i fizičkog. Naprotiv, oni prihvataju konvencionalna određenja i vrednovanja postojećih kategorija poslova i traže mogućnost da žene uđu u intelektualna, »profesionalna« i rukovodeća zanimanja. Predpostavke liberalnih feminista počivaju na obezvređivanju tradicionalnog ženskog rada i, daka-ko, rada većine radnih ljudi. Prema ovoj pretpostavci, pisanje knjige o odgoju dece zaslužiće više poštovanja od odgajanja srećne bebe, a

smatra se da je istraživanje u oblasti ishrane vredniji i stvaralačkiji napor od pripreme obroka. Karen DeCrow, nekada predsednik Nacionalne organizacije žena, najveće liberalne feminističke organizacije u Sjedinjenim Državama, izrazila je to ovako: »Ljubav i brak« su »Kanarin-ske krletke«; »Spoljni svet je tamo gde je zabava«. Ove vrednosti liberalnih feminista često odbijaju žene koje nisu feministkinje. One često nalaze značajno ostvarenje u tradicionalnom radu, uprkos njegovom opresivnom karakteru, i znaju njegovu vrednost. One osećaju, barem intuitivno, uskraćenost i otuđenje života koji se prevashodno odvija »u glavi« i nedostatak zadovoljstva svojstvenog razvoju i vršenja telesne snage i stručnosti. Iako sebe ne bi smatrale socijalistima ili radikalima, one bi verovatno gajile izvesne simpatije prema marksističkom viđenju da koncepcija ostvarenja liberalnih feminista otelotvoruje buržoaske vrednosti ili prema viđenju radikalnih i socijalističkih feminista da ta koncepcija otelotvoruje mušku dominaciju kao vrednost. Naravno, prečutno prihvatanje konvencionalnih ili dominantnih vrednosti predstavlja neizbežan rezultat skepticizma u pogledu ljudske dobrote, koji se nalaze u središtu liberalne teorije.

...Medutim, ono što treba preispitati je zašto proces rada treba organizovati upravo na principu podela rada. Odgovor se obično oslanja na izvestan pojam efikasnosti: jednostavno rečeno, tvrdi se da je »efikasnije« da jedni planiraju radni proces, a da ga drugi izvršavaju. Uz to se ponekad tvrdi da su ljudi »srećniji« kada izvršavaju zadatke, bilo umne ili fizičke, za čije su izvršenje najbolje opremljeni, a pretpostavka je da postoje prirodne razlike između ljudi u pogledu njihovih mentalnih i umnih sposobnosti.

Ovaj konvencionalni odgovor previda nekoliko aspekata procesa rada. Prvo, postoje praktični razlozi da se postavi pitanje da li takozvani umni radnici, koji su isključeni iz fizičkog procesa proizvodnje, zaista kreiraju najefikasniji proces rada. Slično tome, fizički radnici, koji nemaju kontrolu nad sopstvenim radnim procesom, imaju malo potstreha da rade odgovorno i efikasno. Na jednom višem nivou, može se dovesti u pitanje koncept efikasnosti koji je u potpunosti određen kao proizvodnja maksimalne količine dobara uz minimalne troškove, ignorišući takve elemente (considerations) kao što je bezbednost radnika i njihovo zadovoljenje (ili zadovoljstvo). Svako ima i um i telo, iako upotreba ovog jezika priznanje dualizam koji treba osporiti, i svako nesumnjivo izvlači zadovoljstvo iz produktivne upotrebe i jednog i drugog. Organizovati proces rada tako da ljudi mogu razvijati samo umne ili samo fizičke sposobnosti, verovatno samo mali deo svake od njih, znači ustanoviti takvu organizaciju rada koja sistematski lišava sve radnike mogućnosti samostvarenja.

Distinkcija između umnog i fizičkog rada racionalizuje ne samo podelu rada; ona racionalizuje podelu rada koja je zasnovana na hijerarhiji, hijerarhiji koja se opravdava tvrđnjom da oni na vrhu znaju najviše. U veoma ograničenom smislu, to je tačno: oni na vrhu se zbilja staraju da budu ti koji imaju najviše formalno obrazovanje. Ipak se korelacija između formalnog obrazovanja, na jednoj strani, i prihoda i statusa, na drugoj, ne može tumačiti superiornim umnim sposobnostima onih na vrhu; njima je samo, zbog pripadnosti klasi, rasi i polu, bilo omogućeno da steknu više obrazovanje. Zapravo, podela rada na umni i fizički skreće pažnju sa onih podela koje mogu uneti više svetlosti u tumačenje savremene strukturiranosti društva. A to je podela stepena kontrole koju različite društvene grupe ili klase imaju nad proizvodom i procesom svog rada.

Podela na umni i fizički rad je sama po sebi nedemokratska i služi da racionalizuje i ovekoveči, možda čak nenamerno, ugnjetavanje i dominaciju. Sve dok se pojavljuje proizvodnja organizovana na podeli umnog i fizičkog rada, većina će ljudi biti proglašena u neku formu fizičkog rada i tako podređena očigledno nadmoćnom obrazovanju takozvanih eksperata. Stoga su liberalni feministi, čak i prema sopstvenim rečima, nesposobni da obezbede stvaralački život za sve. Ukoliko se prihvati ideja da je ostvarenje prevashodno upotreba uma pojedinca, a ne razvoj i takozvanih umnih i takozvanih mentalnih sposobnosti u saradnji sa drugim ljudima, onda samostvaranje postaje cilj kome može težiti relativno mali broj ljudi.

2. PRAVDA I PREFERENCIJALNI TRETMAN

Jedan od najkontraverznijih predloga liberalnih feminista u Sjedinjenim Državama bilo je zastupanje programa »pozitivne akcije« (affirmative action). Termin pozitivna akcija se izvorno odnosi na politiku koju je vlada SAD usvojila na osnovu Izvršne odluke br. 11246 predsednika Jonsona. Odluka je zahtevala od svih koledža, univerziteta i drugih institucija koje imaju poslovne veze sa federalnom vladom ili primaju federalne subvencije ne samo da se uzdrže od neposredne rasne, seksualne ili religiozne diskriminacije, već i da »preduzmu pozitivnu akciju da osiguraju zapošljavanje kandidata i njihov položaj tokom rada nezavisno od rase, boje, religiozne pripadnosti ili nacionalnog porekla«. Danas se »pozitivna akcija« upotrebljava u opštijem smislu da označi svaku institucionalnu politiku kreiranu da otvori oblasti kojima dominiraju beli muškarci svakoj ličnosti ranije isključenoj iz njih...

Ponekad se u ovim debatama pojavljuju nejasnoće u pogledu toga šta preferencijalni tretman tačno predstavlja. Neki pisci tumače »preferencijale« u relativno blagom značenju, verujući da oni obavezuju poslodavca da odabere belu ženu (ili pripadnika manjinske grupe) samo onda kada su njene (njegove) kvalifikacije dobre koliko i kvalifikacije najboljeg muškog (belog) kandidata. Druga grupa pisaca tumači »povlastice« oštrije, verujući da to zahteva od poslodavca da odabere ženu (ili muškog pripadnika manjinske grupe) za onaj posao za čije je izvršenje ona (ili on) minimalno kvalifikovana, i da čak njene (njegove) kvalifikacije ne moraju biti tako dobre kao što su kvalifikacije najboljeg muškog (belog) kandidata. Pravo SAD zahteva primenu preferencijalnog tretmana samo u prvom i blažem značenju; ipak, jaki argumenti podržavaju viđenje da, unutar liberalnog sistema, pravda zahteva povlastice u drugom i jačem smislu. Izložicu u glavnim crtama ove argu-

mente koje se odnose na žene, mada se većina njih takođe odnosi na muškarce koji pripadaju manjinskim grupama.

U prilog davanja jakih preferencijala ženama kandidatima za posao ističe se argument ženama da je to neophodno za suzbijanje i svesnih i nesvesnih predrasuda prema ženama. . . Drugi argument ističe da uslovi u kojima žive, često lišavaju žene mogućnosti da postanu kvalifikovane kao i muškarci. Osim štetnih efekata koje polom određena uloga ima na samopouzdanje i motivaciju, žene su često žrtve diskriminacije na taj način što im se ne dozvoljava pristup programima obuke koji bi im omogućili sticanje najprestižnijih kvalifikacija. Osim toga, tradicionalna porodična očekivanja u odnosu na staranje o deci, kućnih poslova i prioritet muževljeve karijere, mogu ograničiti mobilnost žene i vreme za sticanje najboljih mogućih poslovnih kvalifikacija. Pobornici oba argumenta i predhodno rečenog tvrde da sve dodžbe (paper credentials) žena ne moraju tačno odražavati stvarne kvalifikacije, te bi stoga preferencijalni tretman žena mogao biti nužan u izboru kandidata koji ima najveći stvarne sposobnosti i znanje.

Argument u prilog preferencijalnog tretmana koji je, možda, dobio najveći publicitet, je takozvani »reparacioni« argument. Ovaj argument su više upotrebljavali crnci, ali su i neki feministi tvrdili da zaposliti ženu koja je manje kvalifikovana na papiru, može biti način kompenzacije za nepravde koje, možda, pretrpela samo ona, a možda sve žene. Konačno, ima onih, koji tvrde da je biti žena samo po sebi kvalifikacija (mada, naravno, ne dovoljna) za neke visokoplaćene i prestižne poslove i službe: prisustvo žena na tim pozicijama je neophodno da ohrabri težnje mladih žena, koje se, inače, ne bi borile za slične pozicije. Ovaj »funktionalni model« (role—model), kao i prva dva argumenta koje sam pomenula, smatraju neophodnim takozvani preferencijalni tretman žena prosto zato da bi se ženama obezbedila stvarna jednakost mogućnosti.

Ovi zahtevi liberalnih feminista neizbežno su podstakli brojne primedbe. Sasvim je očigledno da je moguće tvrditi da preferencijalni tretman predstavlja primer iste nepravde diskriminacije kojoj se feministi protivie kada se primenjuje prema ženama. Kritičari dalje opominju da kada su feministi nedosledni tvrde da je pol nevažan kriterijum za uklanjanje žena sa određenih pozicija, a onda zagovaraju njegovo upotrebu za uključivanje žena. Liberalni feministi odgovaraju da oni zagovaraju preferencijalni tretman samo kao privremenu meru ublažavanja efekata prošle diskriminacije; čim se te posledice uklone, napustiće se preferencijalni tretman.

Druga zajednička primedba upućena preferencijalnom tretmanu žena je da će žene, budući manje kvalifikovane od nekih kandidata muškaraca, »sniziti standarde« i umanjiti efikasnost, oštećujući tako čitavo društvo i diskreditujući žene posebno. Za uzvrat, liberalni feministi mogu argumentovati da je pravda viši društveni ideal nego efikasnost i da odštetna (compensatory) pravda zahteva preferencijalni tretman. Međutim, takav odgovor je nesaglasan sa meritokratskim videjem pravde koji predstavlja osnovu i napada liberalnog feminizma na polnu diskriminaciju i većine argumenata liberalnih feminista u korist preferencijalnog tretmana. Za liberalne feministe je dosledniji odgovor poricanje da preferencijalni tretman žena proizvodi bilo kakvu neefikasnost osim kratkoročne. U prilog tome, liberalni feministi navode argumente koji ukazuju da svedodžbe često ne odražavaju stvarne sposobnosti žena. Oni čak mogu tvrditi da su kvalifikovane žene kandidati, koje su prevladale diskriminaciju u sticanju kvalifikacija, verovatno superiornije u odnosu na većinu kandidata muškaraca koji nisu prošli tako strog proces odabira.

Jedno od pitanja koje je privuklo značajnu pažnju u filozofskoj literaturi tiče se pitanja ko, ako uopšte iko, zaslužuje kompenzaciju. Neki pisci uveravaju da ženama, kao grupi, ne treba dati povlastice, budući da žene kao grupa nisu trpele nepravednu diskriminaciju; naknadu treba dati samo pojedinim ženama koje mogu predočiti jasan slučaj nepravde diskriminacije, pri čemu kompenzacija mora biti proporcionalna nanetoj nepravdi. Liberalni feministi odgovaraju na ovaj napad u dva pravca. Prvo, oni mogu jednostavno poricati da je kompenzacija razlog za uvođenje preferencijalnog tretmana, opredeljujući se, naprotiv, da je pravdaju po drugom osnovu. Liberalni feministi mogu, alternativno, dokazivati da su sve žene, koje su odrasle u društvu muške dominacije, pretrpele diskriminaciju, koja se često nije sastojala u očiglednom uskraćivanju posla ili službe za koje su najbolje kvalifikovane. Pre bi se moglo reći, mogu argumentovati liberalni feministi, da je diskriminacija dublja, diskretnija i prikrivenija. Putem podele uloga zasnovane na polu, diskriminacija je pogadala ne samo mogućnosti žena, već i samu motivaciju i sposobnost da se mogućnosti iskoriste. Budući da su sve žene pretrpele ovu vrstu diskriminacije, liberalni feministi bi mogli dokazivati da sve žene zaslužuju preferencijalni tretman putem kompenzacija.

Za liberalne feministe je pravedno društvo društvo pravične meritokratije (fair meritocracy). Strategija liberalnih feminista u borbi za takvo društvo je upotreba racionalnih argumenata i legalne prinude, da bi se obezbedila jednakost mogućnosti. Pošto su mogućnosti već nejednake, liberalni feministi zagovaraju preferencijalni tretman, sa ciljem da se ustanovi takozvana »kontrafaktuelna meritokratija« (counterfactual meritocracy); to je društvo u kome se poslovi i službe dodeljuju onim ljudima koji imaju minimum kvalifikacija za njih, a koji bi imali najbolje kvalifikacije da predhodno nisu bili žrtve nepravde diskriminacije. Preferencijalni tretman žena je jedan od načina na koji se kontrafaktuelna meritokratija pokušava ustanoviti; to je privremeno sredstvo stvoreno kao korak na putu do pravične meritokratije. Verujem da u meritokratskom sistemu liberalne političke teorije pravda zahteva primenu preferencijalnog pitanja o celokupnom meritokratsko sistemu koji struktuiraju viziju liberalnog feminizma o dobrom društvu.

3. JEDNAKOST MOGUĆNOSTI I MERITOKRATIJA

Jednakost je osnovna liberalna vrednost i ona obezbeđuje glavnu inspiraciju liberalnim feministima. Međutim, savremena feministička

interpretacija ovog koncepta izaziva brojne probleme liberalnoj teoriji. Nije jasno da li su savremene interpretacije jednakosti kompatibilne, kao sa slobodom, tako i sa liberalnom teorijom ljudske prirode. Uz to, vizija društva struktuiranog prema liberalnoj feminističkoj koncepciji jednakosti podložna je ozbiljnim kritikama.

Jednakost je opštepriznati ideal otvoren za mnoge različite interpretacije. Savremeni liberalni feministi veruju da je tradicionalna interpretacija jednakosti kao »formalne« ili pravne jednakosti preslaba, jer vide da ona ne uspeva da isključi mogućnost mnogobojnih načina diskriminacije žena. Oni takođe ne prihvataju ni »jaku« interpretaciju jednakosti, kao približne ekonomske jednakosti, budući da veruju da bi njeno nastupanje (instantiation) zahtevalo da državni aparat izvrši veliku ekonomsku redistribuciju. Liberali veruju da bi takva velika intervencija države povredila pravo na slobodu pojedinaca, posebno njihovo pravo na akumulaciju svojine; njihova pretpostavka o čovekovoj motivaciji povlači, takođe, za sobom da bi takva ekonomska redistribucija od strane države mogla ukinuti podsticaj za rad, vodeći tako u opšte siromašenje. Interpretacija jednakosti, koju zastupaju savremeni liberalni feministi, predstavlja stoga jednakost mogućnosti, interpretacija kreirana da poštuje pravo pojedinaca na slobodu sve dok obezbeđuje maksimum podsticaja za kompetenciju.

Iako pojam jednakosti mogućnosti predstavlja napor da se obezbedi preciznija interpretacija jednakosti, on sadrži sopstvene nejasnoće. Da bi imao mogućnost da čini ili poseduje nešto, pojedinac mora biti sposoban da to čini ili poseduje; ne sme postojati ništa što ga sprečava da to čini ili poseduje. Šta više, stvar o kojoj je reč mora, do izvesne granice, biti dobra stvar. . . Kako smo videli, liberalni feministi imaju veoma problematičnu koncepciju o dobrim stvarima za kojima ljudi mogu težiti. To dalje vodi u još veće probleme pri identifikaciji ograničenja koje je umanjuju i konačno eliminišu mnoge mogućnosti ljudi u tom pogledu.

U identifikaciji prepreka koje ometaju napredak žena, liberalni feministi postaju više svesni kako »unutrašnjih«, tako i »spoljajnih« prepreka. Oni su uvideli kako ukupna okolina, u kojoj dominiraju muškarci, prilagodava žensku samopercepciju; modifikuje ženske interese, potrebe i želje i ograničava ambicije, opredeljenja i istrajnost žena. Liberalni feministi zaključuju da jednakost mogućnosti zahteva jednakost u ranim fazama obrazovanja dece i jednakost u okruženju. Ovaj zaključak je u skladu i sa psihološkom teorijom (psychological theory) i sa zdravim razumom, ali je nespojiv sa jednim aspektom koncepcije »apstraktnog individualizma« ljudske prirode, koja je centralna u liberalnoj teoriji. Taj aspekt predstavlja onu pretpostavku koju sam nazvala liberalnim skepticizmom, a koju Alan Soble naziva »autonomijom empirijskih želja«. Prema toj pretpostavci, ne postoji racionalni kriterijum za određivanje šta je dobro za pojedinca, osim onoga što taj pojedinac izjavi da je za njega dobro. U skladu sa tim, izražene želje pojedinca poistovećuju se sa »stvarnim« potrebama, željama i interesima. Svaka se individua sagledava kao autoritet u pogledu toga šta je dobro za njega ili nju, te se tako izražene želje prihvataju kao nesumnjiv podatak, sa prioriteto u odnosu na političku teoriju.

Polazeći od pretpostavke da ono što žene zbilja žele ili im je potrebno nije uvek istovetno sa onim što žene kažu da žele i da im je potrebno, praksa liberalnih feminista osporava autonomiju empirijskih želja. To osporavanje ne implicira nužno da individue nisu autoriteti, u nekom krajnjem smislu, u pogledu toga šta je dobro za njih, ali implicira da saznanje njihovih pravih interesa nije, kada su u pitanju »normalni« pojedinci, automatsko; pre bi se moglo reći, da je takvo saznanje tekovina sa složenim društvenim preduslovima. Želje, koje pojedinci izraze, mogu se razlikovati od njihov »stvarnih« želja ili od onoga što bi izabrali da su posedovali više obrazovanje. Šta više, kada se želje ne prihvate dalje kao neposredna samopotruda, razvoj kriterijuma za razlikovanje izvornog izbora od izbora koji je rezultat prisile ili manipulacije, stvarnih želja od izraženih, postaje nužan. Osnovni nedostatak liberalne teorije je nesposobnost da se takvi kriterijumi obezbede. Liberalna tradicija shvata slobodu prosto kao odsustvo spoljnih prepreka individualnoj akciji i pretpostavlja pojedinca kao autonomnog subjekta sve dok on nije eklatantno disfunkcionalan. Da bi obezbedili takve kriterijume izvornog izbora koji su dovoljno osetljivi za načine na koje su želje i osećanja ljudi određeni društvenim kontekstom, liberalizam bi morao da napusti jednu od centralnih doktrina, odnosno, svoje pretenzije ka moralnoj neutralnosti, i izgradi precizne vrste vrednosnih sudova o samostvarenju ljudi, što liberalizam izbegava. U tom pogledu, težnja liberalnih feminista za jednakim mogućnostima otvara duboke probleme samoj teoriji ljudske prirode, uzetoj kao polazište liberalnog feminizma ističe potrebu za alternativnom teorijom ljudske prirode, koja priznaje socijalnu zasnovanost čovekovih potreba, interesa i kvaliteta ličnosti, i obezbeđuje takvu koncepciju ljudske racionalnosti koja nadilazi liberalni instrumentalizam.

Postoji još jedan aspekt u kome zahtev liberalnih feminista za jednakim mogućnostima u praksi može protivrećiti liberalnoj teoriji ljudske prirode. Kao što smo videli, liberalni feministi su odani stanovištu da pripadnici oba pola poseduju istu moralnu vrednost, budući da oba pola poseduju barem minimum sposobnosti rasuđivanja; međutim, liberalni feministi nisu ubeđeni da pripadnici oba pola imaju, u proseku, jednake umne ili druge sposobnosti. U skladu sa tim, oni ne tvrde da znaju da li bi im ili ne bi jednakost mogućnosti rezultovala u potpunju integraciji oba pola u svim oblastima. Međutim, da bi otkrili da li su mogućnosti izjednačene u svakoj posebnoj oblasti, liberalni feministi upotrebljavaju, zapravo, rezultirajuću distribuciju polova kao kriterijum; predomnacija muškaraca u nekoj oblasti uzima se kao dokaz da mogućnosti nisu stvarno izjednačene. I dok liberalna feministička teorija ispoveda agnosticizam u pogledu rezultata izjednačavanja mogućnosti žena i muškaraca, praksa liberalnih feminista pretpostavlja da se ovi rezultati mogu pretpostaviti. Liberalni feministi mogu izbeći ovu kontradikciju samo iznalaženjem alternativnog standarda za merenje iz-

jednačavanja mogućnosti, ali odgovarajući alternativni kriterijum nije lako formulisati.

Meritokratija koju zagovaraju liberalni feministi ne raspodeljuje društvena dobra jednako; naprotiv, ona distribuirala dobra onima koji ih najviše zaslužuju, bez obzira kako je zasluga određena. U takvom će sistemu oni koji stignu do vrha socijalne piramide akumulirati sve vrste prednosti iz kojih njihova deca mogu izvući koristi, čak i ako je nasleđivanje imovine zabranjeno. A kada se to dogodi, mogućnosti za drugu generaciju nisu više jednake. Meritokratije je inherentno nestabilno društveno uređenje koje konstantno naginje samoponištenju. Ona pretpostavlja jednakost mogućnosti, a neprekidno stvara nejednakost mogućnosti. Ona se može održati samo stalnom intervencijom države.

Ali čak i uz tu intervenciju, nije sasvim sigurno da bi se striktna jednakost mogućnosti može postići. Tomas dokazuje da, kada se izvuku logični zaključci iz jednakih mogućnosti kao cilja »doktrina završava potpunim poricanjem da pojedinci zavise od drugih u pogledu samoostvarenja; drugim rečima, doktrina je potpuno nespojiva sa postojanjem bilo koga društva.«¹ A to je reductio ad absurdum čitavog koncepta.

Danas postoji obimna literatura, koja i dalje raste, o jednakosti mogućnosti i meritokratiji, ali su problemi koje postavlja previše složeni da bi ih dalje razmatrali ovom prilikom. Ja ću svoje kratko razmatranje jednakih mogućnosti završiti podsecanjem na krajnji kritičizam meritokratskog ideala. Taj kritički stav su izrazili marksisti, ali ga dele i mnogi nemarksisti, i desno i levo orijentisani. Tiče se kvaliteta odnosa među ljudima koji bi nastao kao posledica otelotvorenja ideala liberalnih feministi — »profesionalizacije«² celokupnog rada, odnosno organizacije putem sistema kompetitivnog tržišta.

Naravno, Marks i Engels nisu želeli da idealizuju kvalitet odnosa među ljudima u feudalizmu u kome je religiozni žar, viteški zanos i filitarski sentimentalizam uvek kriju okrutnosti i eksploataciju. Oni, zapravo, žele da naglase otuđenje i dehumanizaciju koja je proistekla iz kapitalističkog preobražaja gotovo svih ljudskih odnosa u ogoljene ekonomske ugovore. U toj situaciji, polazna pretpostavka liberalne teorije počinje da izgleda nesporna, budući da pojedinci postaju javni maksimalizatori svog sopstvenog interesa, da je razum sveden na egoizam, a veze ljudske zajednice smanjene na odnose iz interesa. Alternativne liberalnoj zamisli mogu u kapitalizmu biti lako odbačene kao nerealne i utopijske. Protivrečnosti ove društvene vizije predstavljaju moralni i emocionalni izvor velikog feminističkog i marksističkog otpora liberalnom feminizmu. To je zasigurno i izvor velikog savremenih »konzervativnog«³ otpora feminizmu uopšte, budući da se liberalni feminizam često smatra jednim postojećim feminizmom.

4. PRIVATNOST

Briga za privatnost je određujuća karakteristika liberalne tradicije. Centralno pitanje liberalne političke teorije je uvek bilo kako definišati pravo na privatnost i, na taj način, ograničiti legitimni državni autoritet. Zbilja, oni se pozivaju na ovo pravo da bi opravdali ukidanje ograničenja prava na abortus i ograničenja ženske seksualnosti. Međutim, u praksi liberalnih feministi postoji implicitno osporavanje tradicionalnog liberalnog koncepta privatnosti.

Kao što smo ranije videli, čitava liberalna tradicija se karakteriše konstantnom tendencijom smanjenja privatne sfere. Liberali su posebno pravdali rastuću intervenciju država u, kako su je oni nazvali, ekonomskoj oblasti. Liberalni feministi su hrabroli ovu tendenciju zahtevajući državnu akciju u cilju osiguranja jednakih mogućnosti. U liberalnoj tradiciji međutim, najozbiljnije osporavanje pojma privatnog života proizlazi iz liberalno feminističke interpretacije slogana »lično je političko«.

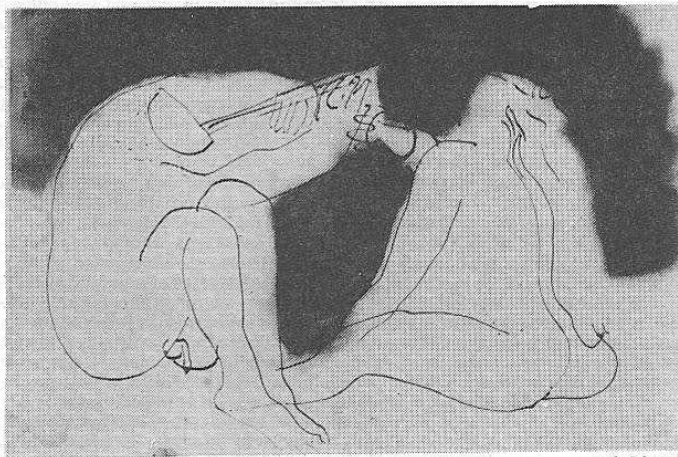
Iako liberalni feminizam fokusira prvenstveno diskriminaciju u onome što naziva javnim životom, on ne previda porodicu. Liberalni feministi veruju da je nepravedno očekivati od žene da preuzme prvenstvenu odgovornost za brigu o deci i kućne poslove. Posebno ih vređa činjenica da su različite odgovornosti ponekad unete u zakon o braku, pa se svaka udata žena automatski obavezuje da, u najmanju ruku, deo vremena bude domaćica. Može se pretpostaviti da bi liberalni feministi trebalo da preporučuju promenu zakona tako da on obezbeđuje jednaka prava i odgovornosti za oba partnera. Međutim, neki od njih veruju da sama forma bračnog ugovora, čak i ako je pisana polno neutralnim jezikom, nepravedno ograničava individualni izbor i čini nepravilno ograničenje izbora načina života od strane države; stoga zagovaraju individualni bračni ugovor koji bi dozvolio pojedinačni izbor prava i odgovornosti bračnih partnera. S jednog stanovišta, to bi brak učinilo više »privatnom«⁴ stvari, jer bi povećalo individualnu slobodu izbora. S drugog aspekta, to bi, međutim, umanjilo privatnost braka. Što bi više bračni ugovor postajao detaljniji, izričitiji i sa zakonskim posledicama, teže bi ga bilo razlikovati od poslovnog ugovora, a stanovišta da detalje porodičnog života treba da reguliše država postalo bi opšteprihvaćeno.

Savremeni liberalni feministi podvrgavaju brak daljoj političkoj kritici. Neki od njih dokazuju da svaka žena, koja danas odabere ulogu domaćice, stvara nepravedno stanje, koje onemogućava pravno priznanje ekonomske vrednosti njenih domaćih usluga. Baš kao što neki od liberalnih teoretičara dokazuju da pojedincima ne treba omogućiti da prodaju sebe u roblje, tako neki od liberalnih feministi sada zahtevaju da ženama ne treba omogućiti da zaključuju tradicionalne bračne ugovore koji nalikuju servitudu žena, budući da čak ni sporazumi koji uključuju obavezu supruga da plaća ženi njene usluge nisu pravno obavezni. Zato neki od liberalnih feministi traže da zakon prizna ekonomsku vrednost rada kućnih usluga. To bi se moglo postići ako bi se vrednost ekonomskog doprinosa domaćice izjednačila sa vrednošću supružnika koji radi izvan kuće, obezbeđujući na taj način pravo žene na nadnicu ili imovinu supruga tokom braka u kojem je on jedini koji zaraduje. Alternativno, suprug bi mogao platiti supruzi nadnicu za kućni rad koji vrši. U svakom slučaju, liberalni feministi dokazuju da ženama treba obezbediti sve prednosti socijalne sigurnosti. . .

Kritika koju liberalni feministi upućuju savremenoj porodici ne znači da liberalni feministi žele da potpuno napuste tradicionalnu koncepciju privatnosti. Liberalni feminizam dozvoljava da privatnost ostane u nekim oblastima, od kojih su najvažnije oblasti seksualnih odnosa. Međutim, ako usvojimo argumente liberalnih feministi, sfera privatnog ostvarivanja autonomije pojedinca se značajno smanjuje, a privatnost postaje manje istaknuta vrednost. Ako liberalni feministi povećavaju naglasak na pravdu, tako da ona nadilazi značaj takozvanog privatnog života, može se postaviti pitanje da li su osnovne vrednosti liberalizma u krajnjoj liniji konzistentne.

5. DRŽAVA

U liberalnoj političkoj teoriji država predstavlja samo stalnu, legitimnu i socijalnu inkluzivnu formu ljudske zajednice. Naravno, liberali priznaju da ljudi formiraju i druge oblike zajednica: porodične, poslovne, verske, klupske i druge zajednice, ali smatraju da se one, u pogledu političkog značaja, razlikuju od države. Nije nužno da se savremeni liberali saglase sa tradicionalnim liberalnim verovanjem da je porodica »prirodna«⁵ zajednica; u stvari, kako smo već videli, liberalni feministi naginju poricanju ovog verovanja. Međutim, liberali vide porodicu kao relativno male grupe, zasnovane, tek delimično, na saglasnosti njenih članova, koja je privremena i koju pre regulišu odnosi naklonosti i osećanja, nego koristiljublja. Poslovne, verske, klupske i druge zajednice su dobrovoljne, ali privremene zajednice, stvorene da unaprede posebne interese ograničenih grupa. Nasuprot tome, liberali vide državu kao jedinu zajednicu koja nije isključiva, koja je zasnovana na pristanku članova i koja se bavi zaštitom osnovnih prava svih. Zbog toga liberali vide državu kao jedinu organizaciju koja s pravom upotrebljava prinudu, mada se i ta fizička prinuda mora upotrebljavati u skladu sa pažljivo navedenom procedurom i u određene, veoma ograničene svrhe.

miloš bajić

Prihvatajući ovu pretpostavku, liberalni feministi uzimaju kao dato da je država odgovarajući i stvarno jedini autoritet za sprovođenje pravde uopšte i prava žena posebno. Oni državu vide kao neutralnog arbitra konfliktnih društvenih interesa, čiji je zadatak da štiti prava pojedinca i da ga na taj način zaštiti od tiranije bilo kog pojedinca ili grupe. Liberalni feministi prihvataju da su ustanovljeni demokratske postupci, kao što su opšte pravo glasa, slobodni izbori, sloboda okupljanja i sloboda štampe, dovoljna garancija da se ni jedna manjina neće domoći kontrole nad državom i upotrebiti njen aparat zakonite prinude, policije i vojnih snaga da bi poduprla svoje posebne interese.

Marksisti ne prihvataju liberalnu koncepciju države. Oni veruju da je država u klasnom društvu prevashodno instrument vladajuće klase — u kapitalizmu, kapitalističke klase. Sa marksističkog stanovišta, ekonomska moć koju poseduje kapitalistička klasa dozvoljava joj da manipuliše državnom silom na svaki način: da utiče na zakonodavstvo direktnim i indirektnim podmićivanjem, da utiče na sudske odluke i, što je možda najvažnije, da kontroliše informacije mas medija. Predmet informisanja je u mas medijima određen, a informacija se prezentira na način koji odgovara interesima kapitalističke klase. Tako se čitava javnost navodi na pogrešno mišljenje, te ne uspeva da sagleda gde leže njegovi pravi interesi i, tako, glasa za zakonodavce i političke programe koji ne predstavljaju njegove prave interese. Na taj način, veruju marksisti, pojavni oblik demokratije prikriva stvarnost suptilne manipulacije i prinude.

Lako je izgraditi feminističku kritiku države koja je paralelna marksističkoj kritici. Ta bi kritika isticala da ekonomska moć pruža muškarcima kontrolu nad državom i omogućava im da je koriste da bi ovekovečili podređenost žena. Izbor nekoliko pomenutih žena ne olakšava situaciju sve dok muškarac zadržava ekonomsku moć. U tom smislu, država predstavlja instrument patrijarhata, kome se ne može poveriti sprovođenje prava žena i kome žene ne duguju odanost. Neki feministi su već predložili takvu kritiku svojim poricanjem da je žena obavezana zakonima koji su sačinili bezosečajni muškarci.

¹Loyd Thomas, »Competitive Equality of Opportunity.«

²Sledi citat iz Manifesta komunističke partije, Marks i Engels, Izabrana dela, New York: International Publishers, 1968, str. 37—38